

אתר דעת - מכללת הרצוג

מאסף לעניני חינוך והוראה

ח

בעריכת
חיים חמיאל

תפילה

(מהדורה שנייה מתוקנת)

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ח

ירושלים, תשכ"ח
המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה
של ההסתדרות הציונית העולמית

אתר דעת - מכללת הרצוג

כל המאמרים מתפרסמים על אחריות כותביהם

כל הזכויות שמורות

נדפס בהשגחה של הוצאת הספרים של הסוכנות
היהודית לארץ ישראל, בדפוס אופסט האמנים, ירושלים

Printed in Israel, 1968

ה ת ו כ ן

עמוד

3	מבוא / העורך
9	הרב ד"ר יוסף דב סלובייצ'יק / תפילתם של יהודים
12	דב רפל / על הגישה לתפילה
18	מקור התפילה
21	הכונה
26	כוחה של תפילה
29	עקרונות מבנה התפילה
38	הרב ד"ר יוסף היינימן / תפילות הקבע בהתהוותן
53	קחים לשיעורי חורה בהוראת התפילה
60	הרב אלימלך ברישאול ז"ל / תפילה ולב
65	הרב ד"ר יששכר יעקבסון / ממסכת הרעיונות של הסידור
92	עדין שטינולץ / התפילה שקודם התפילה
113	ד"ר חיים חמיאל / אהבה דבה
149	פרופ' בנימין דה־פריס ז"ל / קריאת שמע וברכותיה (שחרית)
155	שמעון ברי־חמא / להוראת הפרשה הראשונה של קריאת שמע
162	דב רפל / תפילת "גאולה"
170	אליעזר אלינר / על תפילת שמונה עשרה
176	הברכות האמצעיות של תפילות שבת
181	ד"ר יעקב רוטשילד / תפילות שבע של יום השבת
198	הרב צבי יהודה / ערכים חינוכיים בהוראת מזמורי ה"הלל"
221	ד"ר מאיר וייס / "ברכי נפשי"
255	ח. צ. אנוך / על הוראת "עיון תפילה"
263	ברכת המזון
274	זהבה מלכיאל / על הוראת ברכת המזון
294	ד"ר יעקב רוטשילד / עבודה שבלב ותפילת קבע
303	ד"ר חיים ליפשיץ / עיונים בסידור התפילה
326	ד"ר יהודה מוריאל / חינוך לעבודה שבלב
334	הרב בנימין צביאלי / תפילה טבעית ותפילה קבועה
343	אלכסנדר מלכיאל / השירה והנגינה בתפילה

351	שרה למסקמסקי / הוראת תפילה וברכות בגן הילדים
354	מ. שולמן / התפילה בבית הספר הדתי
359	ד"ר יהודה יעקב סלוטקי / הוראת התפילה
365	מיכאל פרלמן / הוראת טעמי המקרא
372	י. א. זיידמן ז"ל / לשון סידור התפילה
383	לשונות תפילה ועברית חיה
388	דיוקי לשון בעזרת הסידור
392	אליעזר אלינר / על שינויי הגוסס והסידורים השונים

מבוא

בפגישותינו עם מורים ומחנכים בימי עיון ובחודשי השתלמות בארץ ובחוץ-לארץ ביקשנו תכופות לשים לב לנושא התפילה, כדי להעשיר ולהעמיק את הידיעות על מבנה הסיודור, על מקורות התפילות וניתוח תוכנן ולהדריך את המורה בדרכי הוראת התפילה.

תפילה לומדים בכל מוסדות החינוך בתפוצות, לא רק בישיבה, בתלמוד תורה ובבית הספר היומי — אלא גם בבית הספר שלאחרי הצהריים ואף בביה"ס של יום א'. הזמן המינימלי שניתן לחינוך יהודי מוקדש כמעט כולו לקריאה ולתפילה. המסתפקים בהוראת הקריאה, מלמדים תפילות בנעימה ערבה ובלחן מקובל, כדי לשתף את הילד בתפילת הציבור בבית הכנסת. בבית הספר היומי ובישיבה הקטנה מגיע הילד לתפילה תוך זמן קצר ומוסיף לתלמוד אחר־כך דינה ומנהגיה, טעמיה ומקורותיה. ויש שהוא משתתף בתפילה בבית כנסת לבני הנוער, הפתוח בשבתות ליד בית הכנסת לגדולים או ליד בית הספר, שבו נערכות תפילות בכל יום.

בית הכנסת הוא מרכז החיים היהודיים בגולה, דרכו נכנס הילד לחברה היהודית ועל־ידי הביקור בו הוא לומד להשתלב בחייה. החינוך לתפילה ולתפילה בציבור — לידיעת מנהגי התפילה והליכות בית הכנסת — הוא ממילא גם חינוך להשתלבות בחיי הציבור היהודי. "אין התפילה מצוה אחת בין הרבה מצוות אחרות" — כותב מר שולמן, מהמפקחים על החינוך הממלכתי־דתית בישראל, "התפילה צריכה להיות תמציתו ונשמתו של החינוך הדתי בבית הספר". ואם כישראל כך, שכל היום מדברים בלשון הקודש וספרי קודש רבים פתוחים לפני התלמידים הרבה שעות ביום — בחוץ לארץ על־אחת־כמה וכמה.

בית ההורים, בית הכנסת ובית הספר — הם השותפים הטבעיים בלימוד התפילה, בהרגלי תפילה, ביצירת אווירה מתאימה לתפילה ובהקניית חוויה של תפילה. אך לצערנו לא בכל מקום קיימת השותפות הזאת ובית הספר נוטל עליו גם את תפקיד בית ההורים ולעתים אף את תפקיד בית הכנסת.

בו קונה הילד הרגלי תפילה ראשונים, מנהגי בית הכנסת וסדריו, ידיעת התפילות ובקיאות בסידור התפילות, שמתוכו ילמד אף את הקריאה הרהוטה כמנהג אבותינו בכל דור. הוראת הקריאה מתוך ספרי לימוד בלתי מתאימים גוזלים את מעט הזמן העומד לרשותו של הילד ללימודי קודש ואינם מספיקים להרהיט קריאתו. הטענה שלימוד הסידור לפני ידיעת העברית אינו רציונאלי, אינה עומדת בפני הנסיון בביה"ס בגולה.

ידיעת הסידור מקרבת את היהודי לבית הכנסת, על כן יתחנך הילד לתפילה רהוטה, להתמצאות בנוסח, לעבור לפני התיבה, לקרוא בתורה ולהפטיר בנעימה הנכונה.

סידור התפילה מקרב את הילד היהודי להבנת תולדות עמו. סידור התפילה — מציין רפ"ל במאמרו — הוא בית קיבול לזכרונות השעות הגדולות, הטובות והרעות, אשר עברו על עמנו. הזכרת מאורעות ההיסטוריה מטרתה חינוכית, להזכיר ולהמחיש את כוחו של הקב"ה ואת אהבתו לעמו ישראל, אשר נתגלו לעין כל בעבר ועתידים להתגלות בעתיד. המאורעות הגדולים באים להצדיק את השבת, ההלל והבקשה שהם נושא תפילותינו. החלק העיוני נפתח במאמרו של הגרי"ד סולוביצ'יק על צורת התפילה המקובלת בישראל.

הרב ר"ש אול"כותב "על תפילה ולב", על התפילה המקרבת את האדם לבוראו — "ההתקרבות לה" היא עצמה מטרת התפילה ואילו חסרון הצרכים ובקשת מילואם אינם אלא אמצעים לה. קריאת ה' לאדם — בחסרון הצרכים, והיענות האדם לקריאה — בבקשת מילואם". הרב מצביע על הברכה והזכות לאדם בהרגשת הצורך בתפילה ועל הקללה שבהעדר הרגשה זאת.

את השאלה של תפילת הקבע ותפילה שבלב מזכירים רוטשילד, צביאלי וליפשיץ כל אחד הסברו אתו. אם תפקידה של התפילה הוא לחנך ולזכך את הנפש, הרי היא כשיעור, שצריך להיות חובה וקבע בזמן ובנוסח; הדרישה להתפלל גם כשהאדם טרוד, באה כדי להפנות לבו ומחשבתו אל ה'. תפילה שנאמרה מתוך שיגרה, עשויה פתאום להתמלא תוכן ממשי ולהביא לידי התעוררות והתרוממות — יוצא שתפילת הקבע תחנך לתפילה הספונטאנית החופשית. רב ערכם החינוכי של הזמן והתפילה בציבור לעורר תפילה חופשית. לא כל אדם מסוגל להתפלל תפילה טבעית, לא כל אחד יודע להסדיר תפילתו. תפילת הקבע מקורה בתפילה הטבעית וגם בה קיימת הדרישה לחידוש. אם באופן האמירה או בחיבורי תחינות ובקשות או בכוונה, אך עצם הקביעות בזמן ובנוסח יש לה ערך רב בהתעוררות הדתית בחיי יום-יום. ליפשיץ דן בקצרה גם במהות התפילה במשנתו של הרא"ה קוק, על התהוותן של תפילות הקבע כתב היינמן. הוא יוצא מן ההנחה כי

המורה לא יוכל למלא תפקידו כראוי בהוראת התפילה אם תחסר לו הפרס־פקטיבה ההיסטורית. על המורה לדעת להבחין בין תפילות קדומות למאוחרות, בין עיקר ויסוד להוספות והרחבות, וכן עליו לדעת כיצד נוצרו הנוסחים השונים של אותה תפילה — וזאת אעפ"י שאין לעסוק בביה"ס ב"ביקורת הנוסח". העיסוק בבחינות מסוימות של תולדות הנוסח, בהשוואת הנוסחים ובניתוחם, יגביר את ההתעניינות בלימוד התפילות. לדעתו תעזור הפרספקטיבה ההיסטורית להשיב על שאלת הקבע והחופש בתפילה. החכמים שתיקנו את התפילות לא רצו כלל לשלול את האפשרות של הבעה אישית חופשית מן היחיד המתפלל ואף עודדו אותו "לחדש" בתפילתו. היינמן מציע קיום לשיעורי חזרה במטרה להעלות את העיקר מתוך שפע הפרטים הידועים לתלמיד ולשם הבלטת הכללים והמבנה השיטתי המונחים ביסוד הסידור. שיעורי הסיכום באים לעזור להתמצאות בסידור. בחזרה הוא דורש הליכה בכיוון הפוך מבהוראה — לא מן הפרטים אל הכלל, אלא מן הכלל אל ההסתכלות בפרטים — ולהגיע לידי סינתיזה של הידיעות הבודדות ולהכרה שיטתית של הסידור.

הדרכה מעשית ניתנת בשיעורים לדוגמה ובניתוחי תפילות — ניתוח ספרוֹת, תי, לשוני, רעיוני, גילוי מקורות והסברת טיבן ומהותן של התפילות. אנוך מדבר בזכותה של הוראת "עיון תפילה", הגורמת לילד קורת רוח, כשהוא רואה עצמו כ"מחדש". "עיון תפילה" הוא מעשה דידיאקטי לפיתוח כושר העיון, שבאמצעותו יעשיר הילד גם את בקיאותו המטריאלית. רפ"ל כותב על מבנה התפילה, כוחה של תפילה, חקר וגישה לתפילה ועל מקור התפילה. הוא מנתח את תפילת "גאולה" שלפני שמונה-עשרה, את גוססיה ומנהגיה ומצביע על כמה מן היסודות שבסידור: ההיסטוריות, שבו, אופיו העממי, עולם האמונה המוצא בו את ביטויו ועל הרקע המשותף לתפילות שהיא אהבת ישראל לה' והבטחון באהבת ה' לישראל והשגחתו עליהם. מוריאל דן בחינוך להרגל שבתפילה ובדיספוזיציות הנפשיות, המהות מקור לתפילה, שהיא העבודה שבלב. הוא מונה כמה מן המניעים הגפשיים בחינוך לתפילה שביטויים הבקשה, התודה, התהילה, הברכה או ביטוי החרטה והתשובה בתפילה. יותר מהחינוך המכוון לתפילה משפיעים מצבי החיים — לכן נודעת חשיבות לאווירת התפילה בבית ההורים, המחנכת לעבודה שבלב ולתפילה בציבור בבית הכנסת, והוא מציע ליחיד שבתות לתחום מיוחד בעבודה שבלב ולהבליט בהן אחת מן התפילות המתאימה להן. כגון מזמור יט שבתהלים לשבת בראשית, מזמור כט לשבת של פרושת נוח, מזמור צ לפרשת שמות וכו'.

ניתוחי תפילות המדריכים את המורים בשיטות של הוראת התפילה מובאים

במאמריהם של אלינר (תפילת שמונה עשרה, הברכות האמצעיות של תפילת שבת); רוטשילד (תפילות שבע של שבת) הרואה חשיבות בחידוש שהתלמידים ימצאו בלימוד נושא שאפשר להשוותו לקטעים מקבילים בסידור ולהראות על המיוחד שבו, שהרי הברכה האמצעית של תפילות העמידה שונה בכל ארבע התפילות של שבת; שטינזליץ (התפילה שקודם התפילה); חמאל (אהבה רבה), המראה אפשרויות רבות לגיוון הוראת התפילה בגילים שונים וברמות שונות; בר-חמא (להוראת הפרשה הראשונה של ק"ש); דה-פריז (ק"ש וברכותיה) זיהודה (ערכים חינוכיים בהוראת מזמורי ההלל). ניתוח ספרותי-רעיוני ופרשני רחב ומעמיק ניתן ע"י רייס לזמור "ברכי נפשי", שהוא ללא ספק דוגמה קלאסית לתפילה. יש בה כדי לדומם את הנפש ולהשליט בה את היפה והנשגב. וייס נוקט בפרשנות הנובעת מתוך הניתוח הספרותי, בקריאה המלמדת לפרש את דברי הזמור מתוך הזמור. "לכן אין לראות את ניתוח הזמור — את ההתבוננות המדייקת והמדקדקת בתיבותיו ובקשרי תיבותיו, במשפטיו ובמבנה משפטי, בכתיו ובסידור בתיו — כהשתעשעות אסתטית ביפי הזמור, ומכל שכן אין לראותו כסטייה מעיקרה של תפילה. בניית זמור מתיבותיה, משפטיה ומבתיה של יצירה מזמורית — היא עשיית טכסט של תפילה לתפילה".

במאמר על הוראת ברכת המזון מציעה הגב' מלכיאל להודות את הסידור לפי שיטת "הנושא המרכזי". ברכת המזון תיכלל בנושא מרכזי כגון "סעודתו של אדם", שיכלול סוגי ברכות שונים בחול ובשבת, כשרות וכו'; בבי"ס עברי יורחב הנושא לתחומים נוספים כגיאוגרפיה, טבע, ספרות, ציור, מלאכת יד, קישוט וכו'. על ידי זה יושג יחס חיובי למקצועות העבריים והשפעה מעשית על ההתנהגות הדתית. עניין דב ימצא המורה בגולה לא רק בהכנה ובמהלך השיעור, אלא גם בהערות בקשר ללשון הלימוד בכיתה.

על לימוד תפילות וברכות בגן הילדים כותבת הגב' למסקמסקי. אף לימוד זה יבוסס על הרגל וחווייה: לימוד "מורה אני" עם הכניסה לגן ופרקי תפילה נוספים לאחר מכן בידים נקיות, בשקט, בהשמעת מלה אחר מלה, באמירה ובשירה; ייחוד תפילה קצרה לשבת, לראש חודש, לחג ולמועד. כן יורגלו הילדים לא לטעום בלי ברכה.

על השירה והנגינה בתפילה כותב א. מלכיאל, הרואה את הכוח האינדיבידואלי בנוסח הקבוע של התפילה, בעוצמת ההד המצטלצל בנפש מחוויית התפילה ובאור החזור הזורח בנשמה מתוך התפילה המעשית. לכל אדם לחן משלו לתפילה. השירה והנגינה מעמיקות את חוויית התפילה ומעוררות התפעלות והתרגשות הנפש. הוא מציע להרבות בשירה על חשבון האמירה, כי על ידי כך התפילה חיה ותוססת, רעננה ומעוררת. היחיד משתתף

באופן פעיל ומתלכד עם הציבור. אך עם זאת מבקש הוא ליתן את הדעת בשירה על התאמת המלל והזמר ועל ההטעמה הנכונה בתוך הזמר. הקריאה בתורה היא חלק בלתי גפרד מן התפילה. פר ל מ ן , היוצא מן ההנחה, כי ידיעת טעמי המקרא עוזרת להבנת פסוקי המקרא ומחנכת לדיוק בהיגוי המלים בקריאה בתורה ובתפילה, מדגים במאמרו את שיטתו בהוראת הטעמים.

ס ל ו ט ק י מעלה במאמרו קוים לתוכנית של הוראת התפילה בגולה, כפי שהיא מבוצעת באזור פעולתו (מנצ'סטר). הבעיה העיקרית לפניה עומד המורה היא כיצד להגיע בזמן המועט המוקדש לתפילה — לקריאה שוטפת, להתמצאות בסידור ולהבנת התפילה.

ז י ד מ ן סוקר במאמרו את העושר הלשוני המצוי בסידור התפילה, שהוא אספקלריה נאמנה ללשון העברית לכל תקופותיה. המאמר כולל דשימה של מטבעות לשון התפילה שנשתרשו בעברית החיה, בלשון הספרות ובלשון הדיבור. המורה ימצא במאמר הנחיות כיצד להיעזר בפרקי תפילה להקניית עברית מדויקת.

עושר רב שמור למעיין במאמרו של א ל י נ ר על שינויי הנוסח והסידורים השונים. במאמר ניתן תיאור המנהגים ומקור שינוייהם וביבליוגרפיה מאלפת.

*

כרך "מעיונות" זה — הוא השמיני בסידרת המאספים לעיני חינוך והוראה, המשמשים ספרי עזר למחנך היהודי בישראל ובגולה. הקבצים הקודמים — מהם מגוונים במאמרים על נושאים שונים מתחום ההוראה והחינוך (מאספים א, ד, ה) ומהם שיוחדו לנושא אחד (פסח, שבועות, סוכות ויום העצמאות). המאסף שלפנינו מוקדש כולו לנושא התפילה וכונסו בו מאמריהם של גדולי תורה והוראה, המסבירים מהותה וייחודה של תפילת ישראל, רעיונות התפילה מקורותיה ודרך הוראתה. במאמרים אחדים גובר החלק העיוני על החלק המעשי, אולם מרבית המאמרים — העיון והמעשה החינוכי משתלבים בהם זה בזה ורבים מהם הובאו להדגמת ההוראה והחינוך.

בעריכת המאסף שותפים עובדי המחלקה ר' א. אליגר ומר ש. בורנשטיין, שהשקיעו עמל רב ומחשבה באיסוף המאמרים, בניפויים, בעריכתם ובהבאתם לבית הדפוס. למעשה אין המאסף מתיימר להכיל את המסכת השלימה של הנושא, אך אלה שטרחו בהוצאתו מקוים שיש בו תרומה נכבדה להכרת הנושא מאספקטים שונים.

העורך